

М. О. Фролов

МЕХАНІЗМ КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ І ДОЛЯ ЛЮДИНИ: ПОЛІТИЧНА БІОГРАФІЯ ОДНОГО ІЗ КЕРІВНИКІВ УКРАЇНИ У 1920–1930-х рр. М. М. ПОПОВА

В останнє десятиріччя до феномену компартійно-радянської номенклатури виник неабиякий інтерес як у вітчизняних, так і у закордонних дослідників історії СРСР та радянської України. Цей інтерес не є випадковим. Він свідчить про те, що в історіографії закінчився період некритичного заперечення всього того, що мало місце у добу комуністичного експерименту, і розпочалась доба фундаментального дослідження того суспільства та держави, які з'явилися на місці уламків Російської імперії після лютого 1917 року.

Термін „номенклатура” вперше був вжитий у директивних документах ЦК РКП(б) у постанові оргбюро ЦК партії від 12 жовтня 1923 р., яка визначала перелік посад у партійно-державному апараті СРСР і РСФФР, призначення на які обов'язково санкціонувалося вищими органами керівництва більшовицькою партією. Але сама практика призначення на високі та відповідальні посади в партії та у комуністичній державі після узгодження з центральними і місцевими партійними комітетами на той час уже була звичною та сталою. Цьому сприяло декілька причин. По-перше, витіснення виборності всіх органів влади в РСФФР та УСРР і впровадження практики призначення відбувалося активно ще у 1918–1920 рр., тому що диктатура більшовицької партії не передбачала розвитку демократичних засад у державному будівництві. По-друге, ліквідація приватної власності після жовтня 1917 р. на величезній території, що раніше входила до складу багатовікової Російської імперії з її специфічним державним апаратом управління, вимагала від більшовицьких вождів швидкого конструювання принципово нових органів влади. Тепер згідно з більшовицькою ідеологією органи державної влади в центрі та на місцях повинні були організувати ефективне використання націоналізованої власності та мали формувати новий, комуністичний тип відносин між людьми як на виробництві, так і в побуті.

Вирішення таких відповідальних, принципових і стратегічних завдань вожді більшовизму на чолі з В. І. Леніним могли доручити тільки своїм однопартійцям. Крах тактичного альянсу з партією лівих есерів у липні 1918 р. ще більше переконав їх у цьому. Призначення ідеологічно й політично лояльних кадрів на відповідальні посади в партійно-державному апараті всіх рівнів у РСФФР, УСРР та інших радянських республіках у 1918–1922 рр. стало одним із головних засобів зміцнення більшовицької влади.

Серед сучасних вітчизняних дослідників феномену номенклатури необхідно назвати С. В. Кульчицького, Ю. І. Шаповала, Г. В. Касянова, Л. М. Новохатька, М. Ю. Виговського, Р. Я. Пирого, які на початку 1990-х рр. не тільки повернули до історіографії велику кількість навмисно викреслених і напівзабутих прізвищ колишніх керівників України 1920–1930-х рр., але й зробили спробу відновити, реконструювати механізм формування та функціонування компартійно-радянської влади в Україні [1]. Цій же тематичі, спираючись на засади нової для вітчизняної історіографії методології теорії еліт, присвятив більшу частину двох своїх монографій і автор цієї статті [2].

Першим вітчизняним комплексним історичним дослідженням номенклатури партійно-радянських органів влади слід визнати монографію М. С. Дорошка [3]. Використаний ним у монографії та докторській дисертації принцип системного аналізу дещо схематизував розгляд феномену номенклатури у компартійно-радянській владі, але дозволив охопити більшість рис, притаманних цьому явищу. На відміну від М. С. Дорошка автор цієї статті продовжує не об'єднувати два поняття: „номенклатура” і „політична еліта”, вважаючи, що в комуністичному суспільстві 1920–1930-х рр. між ними не існувало тотожності, тому що політична еліта СРСР і радянської України використовували механізми номенклатури для добору, висування, призначення та звільнення зі своїх посад тих керівників, які обслуговували потреби нової політичної еліти, що захопила владу в 1917 році.

Хоча окремі „номенклатурники”, через певний час, входили і до складу політичної еліти СРСР і УРСР. (Наприклад, М. С. Хрущов, Г. М. Маленков, Л. П. Берія, Л. І. Брежнев та інші). Тобто існував реальний механізм переходу „номенклатурника” до складу політичної еліти СРСР.

Упродовж останнього десятиріччя значно просунулись у вивченні феномену номенклатури російські історики, хоча більшість з них зосереджується тільки на особливостях формування та діяльності компартійно-радянської номенклатури у центрі та у безпосередньо російських регіонах. Інтерес до цієї тематики багато в чому формувався під впливом відомої роботи М. С. Восленського „Номенклатура”, що вперше була опублікована у ФРН у 1980 р. [4]. Сьогодні зусиллями таких дослідників, як Т. П. Коржихіна, Г. Л. Олех, І. В. Павлова, Є. О. Осокіна, О. В. Хлевнюк, Є. Г. Гімпельсон, С. В. Леонов, І. М. Ільїна, В. Г. Сироткін, Ю. Ю. Фигатнер та інших, вони значно просунулись у вивченні цієї проблеми. Ними вперше залучено величезний обсяг документів як із центральних московських архівів, так і з регіональних [5].

Уже багато років триває процес вивчення політичної еліти СРСР і компартійно-радянської номенклатури дослідниками європейських країн, США і Канади. Головною їх проблемою до 1991 р. була недоступність для них архівів вищих партійних і радянських установ. Але це не завадило Л. Шапіро, Е. Маудслею, Дж. Кругману, Д. Лейну, Фармер С. Кеннесу та іншим створити дослідження, які викликають зацікавленість як своїми концепціями і висновками, так і фактологією [6].

Вивчаючи феномен номенклатури дослідники ще не ставили собі за мету дослідити механізм його дії у 1920–1930-х рр. на конкретну особу, тобто на суб'єкт „номенклатурного” процесу. Відомо, що цей суб'єкт викликав найбільшу зацікавленість у представників політичної еліти СРСР, особливо у Й. В. Сталіна, який вважав „номенклатуру” своєю опорою у подоланні „старої” більшовицької гвардії ленінської формації. Ми спробуємо у цій статті, на прикладі політичної діяльності та життєвого шляху Миколи Миколайовича Попова, зрозуміти, як працював механізм номенклатури стосовно конкретної особи. Це не буде аналогією з тим дослідженням, яке зробив у своїй книзі М. С. Восленський, малюючи читачеві один день з життя завідувача сектора ЦК КПРС Дениса Івановича Вохуша. По-перше, тому, що Д. І. Вохуш ще не народився тоді, коли М. М. Попов вже розстріляний після слідства, під час якого від нього вимагали компромату проти всіх членів політбюро ЦК КП(б)У, особливо проти його кращих друзів Й. Е. Якіра та В. А. Балицького. Тобто Вохуш був „номенклатурником” якісно іншого в історії СРСР часу. А, по-друге, Попов перетворювався, перероджувався у партійного бюрократа поступово, зраджуючи ідеали своєї молодості, своїх партійних друзів й однодумців. А Вохуш був Вохушем вихованим змалку: родина, школа, піонерія, комсомол, партія. Крім того, М. М. Попов був реальним, а не вигаданим діячем більшовицької партії, а до цього тринадцять років був у лавах меншовиків.

Дивна річ, але за два останні десятиріччя в Україні були написані статті та монографії про всіх членів політбюро ЦК КП(б)У 1920–1930-х рр., окрім Миколи Миколайовича Попова. Автору не пощастило знайти жодної. Чому? Після роздумів і сумнівів знаходиш досить просту відповідь: незважаючи на всі свої здібності та таланти, М. М. Попов у середині 1930-х р. вже набув всі рис та поведінки типового сталінського „номенклатурника”. І може тому став не цікавим! У першу чергу для тих дослідників, які шукають в історії України яскраві особистості, тих, хто навіть у період тотального сталінського домінування намагався зберегти свою національну та особисту гідність. М. М. Попов не можна порівнювати, наприклад, з М. О. Скрипником або П. П. Любченком за цими критеріями. Але для нас він є цікавим як певний „продукт” того самого „номенклатурного” механізму, про який вже досить багато написано у попередніх працях і автором статті, і іншими дослідниками феномену компартійно-радянської номенклатури у 1920–1930-х рр.

Відомості про дитинство та юнацькі роки Миколи Миколайовича Попова досить обмежені. Народився він 9 січня 1891 р. в м. Кутаїсі, що в Грузії. За походженням росіянин, але виріс на Кавказі. Про його родину мало що відомо. Син учителя. Закінчив Владикавказьку гімназію в 1908 р. І після цього вперше, хоча і ненадовго, потрапив в Україну: почав навчання у Харківському університеті, яке потім у 1909 р. намагався продовжити у Московському університеті. Але два університетські курси стали вищим щаблем його офіційної освіти до революції. Більшого він не зміг досягти, тому що вже повністю був задіяний у революційній роботі. Важлива деталь: з 1906 до 1919 р., тобто майже 13(!) років М. М. Попов був активним меншовиком і тільки після того, як меншовицька партія в Україні опинилась поза революційними законами Леніна та Троцького, перейшов до лав КП(б)У [7, спр. 161, арк. 1–3].

Революційною діяльністю Микола Попов захопився під впливом подій першої російської революції. У 1906–1908 рр., він, тоді ще учень Владикавказької гімназії, не тільки стає членом меншовицької партії, але й веде нелегальну пропагандистську роботу серед учнівських і воєнних організацій РСДРП [7, спр. 161, арк. 4].

Факти свідчать про те, що юний Микола Попов свідомо залишає навчання в Московському університеті заради продовження своєї революційної діяльності. Зараз вже важко зрозуміти, чого було в цьому вчинку тоді більше – романтики чи ідеалізму, але всі ті, хто добре знав Попова, свідчили, що він змолоду був людиною розсудливою та не схильною до авантюри. Подальший вибір життєвого шляху став багато в чому результатом систематичного читання філософської, політичної та історичної літератури. Певний час кумиром Попова був Г. В. Плеханов. Через десять років він навіть боявся про це згадувати. Може тому М. М. Попов все своє життя, після переходу від меншовиків до більшовиків у 1919 р., наполегливо доводив своїми книжками та промовами відданість Леніну та ленінізму, який нещадно критикував до перемоги більшовицької революції. У 1924 р. Микола Миколайович разом із Я. А. Яковлевим написав й опублікував біографічний нарис „Життя Леніна і ленінізм”. Під керівництвом і безпосередньою редакцією М. М. Попова була видана збірка „В. І. Ленін про Україну” та багато інших тематичних видань з історії ленінізму та більшовизму [7, спр. 161, арк. 10].

У 1908 р. передбачити перемогу більшовиків у майбутній боротьбі за владу було складно, тому молодий Микола Попов завзято працює в Харкові як відповідальний організатор міського району та секретар комітету РСДРП-меншовиків. У 1909–1911 рр. Попов вже на нелегальній роботі у Москві. Він член виконавчої комісії окружної організації РСДРП. Був двічі заарештований. 3 грудня 1911 р. понад

два роки перебував у тюрмі, пізніше, згідно з рішенням Московської судової палати засуджений до заслання в Сибір. П'ять років, проведених М. М. Поповим у Сибіру стали для нього не тільки суворою життєвою, але й політичною школою. З січня 1912 до лютого 1917 р. він відбував заслання в Іркутській губернії, у селах Черенково, Мензурна, Усть-Уфа. У 1914 р. він втік із заслання у Харбін, але був заарештований і знову відправлений у Сибір на поселення. Там, щоб заробити на життя, вчителював і намагався займатись пропагандою. У Сибіру Попов багато спілкувався з більшовиками, що мало на нього певний вплив, розширило коло його знайомств серед прихильників Леніна. Лютнева революція 1917 р. дала Миколі Миколайовичу волю та надію на реалізацію його революційних ідеалів [7, спр. 161, арк. 5].

М. М. Попов, отримавши довгоочікувану волю, не одразу повертається із Сибіру на захід країни. У березні–травні 1917 р. він секретар ради робітничих і солдатських депутатів с. Черенково Іркутської губернії. Одночасно – член Рад Східного Сибіру в Іркутську. Тільки в червні 1917 р. Микола Миколайович Попов повертається до Харкова, де одразу ж обирається членом Харківського та Центрального комітетів РСДРП-меншовиків. У цьому партійному статусі він пробув до червня 1919 р. [7, спр. 161, арк. 6].

Але вже наприкінці 1918 р. окремі однопартійці почали ставитись до Попова з підозрою. Наприклад, С. Волін у своїх спогадах так пояснював цю обставину: «Н. Попов, як вскорі выяснилось, был советским агентом и, по-видимому, состоял открыто в РСДРП, секретно был членом КПУ и сотрудником ЧК. Плохой оратор, но серьезный писатель, он сумел втереться в доверие меньшевиков и пробраться в Главный комитет. Его функция состояла в осведомлении советских органов о деятельности меньшевиков и стимулировании среди них крайних левых тенденций. До разоблачения Попов сотрудничал в меньшевистском журнале “Мысль”, а потом написал ряд серьезных работ по истории КПУ. Попов заслужил хвалебный отзыв в советской печати о своих провокаторских выступлениях в меньшевистских органах» [8, с. 92].

Денікінський наступ на Україну остаточно визначив подальшу партійну долю М. М. Попова. Він став більшовиком. Його однопартійців це мало здивувало. У серпні 1919 р. він евакуювався разом із радянськими військами з Харкова й одразу ж був направлений у добре йому відоме з дитинства Закавказзя (Тифліс, Баку), де за особливим дорученням наркомату іноземних справ РСФРР вів нібито лекторську роботу. Невиключно, що ця лекторська робота була переважно розвідницькою, враховуючи ті події, які мали місце у Закавказзі в ті часи [7, спр. 161, арк. 5–6].

У зв'язку із наступом Червоної армії РСФРР на Україну М. М. Попов був знову направлений до Харкова – столиці УСРР. З квітня 1920 р. і до лютого 1921 р. він член редколегії, а потім і редактор газети „Коммунист” (орган ЦК КП(б)У). З цього часу Микола Миколайович не тільки потрапляє у міцні лещата більшовицької партійної дисципліни, але й стає номенклатурою ЦК КП(б)У. Ця номенклатурна залежність стала ще більшою, коли М. М. Попов з березня 1921 р. до квітня 1922 р. очолював Харківський (столичний!) губернський комітет КП(б)У [7, спр. 161, арк. 6].

Номенклатурна кар'єра Миколи Миколайовича Попова не входила у протиріччя з його історичними та публіцистичними розвідками, письменийми здібностями. То були часи, коли не тільки вожді більшовизму В. І. Ленін, Л. Д. Троцький, М. І. Бухарін, Л. Б. Каменєв, Г. О. Зінов'єв, Й. В. Сталін вільно та самостійно писали книжки, polemічні статті, публіцистику, але й їхні прихильники з „номенклатури” мали можливість прискорити свою кар'єру гострим та швидким пером і влучним словом. Сучасники подій 1920-х рр. у Харкові свідчили, що Попов володів і пером, і словом. Ось що писав про нього відомий мемуарист і націонал-комуніст Іван Майстренко: «Попов завів звичку читати для харківського партійного активу так звані „інструктивні доповіді” з нагоди якихось історичних дат чи подій. Це була для нього нагода глибше проаналізувати якісь події. Говорив він блискуче, і на його доповіді приходили тисячі слухачів. Ні до Попова, ні після нього ніхто таких „інструктивних доповідей” не робив. Я порівнюю рівень доповідей Попова з виступами Бухаріна, Троцького, Радека та ще декого з видатних діячів більшовизму» [9, с. 209–210].

М. М. Попов за своє життя написав досить велику кількість робіт, присвячених історії РКП(б) – ВКП(б) і КП(б)У, політичним, філософським, та економічним питанням. Його „Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевики)” перевидавався російською мовою 16(!) разів і був виключений із переліку праць обов'язкового вивчення для всіх партійців СРСР тільки після арешту автора в 1937 р. Сталін і сталінці в 1920–1930-ті рр. особливо цінували історичні та публіцистичні праці Попова за їх послідовну та систематичну критику Троцького, Раковського, Бухаріна, Радека, Зінов'єва, Каменєва, українських патріотів і націонал-комуністів, усіх тих, хто намагався, або нібито намагався викривити пряму та зрозумілу генеральну лінію товариша Сталіна. Зміст історичних і публіцистичних праць Попова пояснює його реабілітацію як історика КПРС на початку 1970-х рр. Про що свідчать відповідні ювілейні статті в „Українському історичному журналі” [10].

Микола Миколайович Попов у 1920-х рр. зробив для вихідця із меншовицької партії досить стрімку кар'єру компартійного номенклатурника. У травні 1922 – грудні 1927 рр. Попов уже на відповідальній роботі в ЦК КП(б)У: заступник завідувача, завідувач агітаційно-пропагандистського

відділу ЦК, за сумісництвом редактор газети „Коммунист” (1924–1926), ректор інституту марксизму, член колегії Істпарту ЦК КП(б)У. У цей час він послідовно виступав проти Л. Д. Троцького та Х. Г. Раковського [7, спр. 161, арк. 5–6].

Така швидка кар’єра в ЦК КП(б)У стала можливою для Попова тільки завдяки тому, що він одним із перших у номенклатурній та політичній еліті УСРР без вагань перейшов на бік Сталіна і сталінців, які боролись за монопольну владу з іншими угрупованнями у ВКП(б). Саме тому Г. О. Зінов’єв на XIV з’їзді ВКП(б) у 1925 р. назвав Попова одним із головних апологетів і прибічників Сталіна в СРСР та в Україні. Пізніше аналогічну характеристику давав йому і Л. Д. Троцький [11, с. 122].

М. М. Попов всебічно підтримував Л. М. Кагановича в 1925–1928 рр. на посаді керівника КП(б)У. Він брав активну участь у цькуванні О. Я. Шумського в 1926–1927 рр. та його усуненні з владних посад, у боротьбі проти „правого ухилу” в Україні. За це Сталін висував Попова на високі партійні посади не тільки в Україні, але й у Москві. У 1930 р. він був обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б) і перебував на цій партійній посаді до свого арешту в 1937 р. [12, с. 29].

Уже в 1920-х рр. йому давали такі важливі доручення, як, наприклад, координація дій із визволення вбивці Симона Петлюри Шварцбанда у 1926 р. в Парижі, куди Попов був направлений у відрядження згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У, отримавши на цю операцію 2400 карбованців партійних коштів [13, с. 407].

Маловідомим у політичній біографії М. М. Попова є той факт, що весь 1928 рік він, росіянин за походженням і вихованням, був на відповідальній закордонній роботі у керівництві КПЗУ, конкретно членом ЦК КПЗУ. І це тоді, як керівництво КПЗУ виступило проти Сталіна і Кагановича та публічно підтримало Шумського. Не викликає сумніву, що Попов зробив свій внесок у те, щоб КПЗУ зникла з політичної арени Польщі та України в 1928 р., як сила опозиційна Сталіну та Кагановичу [14, с. 90–92].

Про успіхи Попова у виконанні сталінських завдань свідчило його нове підвищення: у 1928–1929 рр. він уже в номенклатурі Секретаріату ЦК ВКП(б) і працює в Москві, спочатку заступником завідувача агітаційно-пропагандистського відділу ЦК ВКП(б), а потім завідувачем агітаційно-пропагандистського відділу Московського комітету ВКП(б) [7, спр. 161, арк. 6]. Але справжній успіх прийшов до Миколи Миколайовича Попова тоді, коли він став у 1929 р. членом редколегії газети „Правда” і з цього моменту потрапив до складу номенклатури політбюро ЦК ВКП(б). У 1929 р. номенклатурний механізм відбору, висування, призначення та звільнення компартійно-радянських кадрів уже працював на повну потужність. Це була могутня зброя Й. В. Сталіна і сталінців у боротьбі за монопольну владу в партії, державі та суспільстві. Редколегія центральної партійної газети „Правда” у повному обсязі входила до номенклатури політбюро ЦК ВКП(б). Саме тому на XVI і XVII з’їздах ВКП(б) М. М. Попов був обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Для вихідця із меншовиків і більшовика тільки з 1919 р. це стало можливим тільки завдяки новому номенклатурному статусу Попова та наближенню до Сталіна особисто [7, спр. 161, арк. 7].

Чотири роки роботи у редколегії „Правди” стали для Миколи Миколайовича Попова справжньою школою сталінського виховання. Кожного дня він і головний редактор „Правди” Л. З. Мехліс ризикували не тільки своєю партійною кар’єрою, але й мали всі можливості бути знищеними сталінською критикою, інтригами сталінського оточення, випадковою помилкою журналіста або технічного працівника. Існує опублікований масив документів, у якому зафіксований характер стосунків між Сталіним, сталінським оточенням і редколегією газети „Правда” саме в ті роки, коли там працював М. М. Попов. На наш погляд, ці документи досить конкретно та рельєфно характеризують зміст взаємовідносин між тими, хто уособлював „номенклатуру” вищого складу, тобто номенклатуру політбюро ЦК ВКП(б), і політичною елітою СРСР. Зрозуміло, що навіть вищий склад номенклатури лише обслуговував, а точніше виконував і ніс відповідальність за рішення та доручення представників політичної еліти СРСР. Плутанина у поняттях „політична еліта” і „номенклатура” не дозволяє окремим історикам точно зрозуміти ієрархію влади в СРСР і в радянській Україні в 1920–1930-х рр. і пізніше.

Документи, про які йде мова вище, сконцентровані в російському виданні листування Сталіна та Кагановича за 1931–1936 рр., яке було опубліковано в 2001 р. У цей період Л. М. Каганович був фактичним заступником Й. В. Сталіна у партійних справах. Тому, коли Сталін перебував у своїх довгих відпустках і відрядженнях на півдні, біля Чорного моря, він письмово узгоджував або доручав всі партійні справи, особливо ті, що потребували розгляду на політбюро ЦК ВКП(б), саме Кагановичу. А питання роботи редколегії „Правди” були компетенцією тільки політбюро і вождя ВКП(б). Відділи ЦК ВКП(б) виконували стосовно редакції „Правди” технічні або технологічні функції, про що свідчило листування Сталіна та Кагановича в 1931–1936 рр.

По-перше, оцінка діяльності редколегії „Правди” повністю залежала від Сталіна та його оточення. Ні про яку самостійну або навіть напівсамостійну редакційну політику не можна говорити взагалі. Головному редактору Л. З. Мехлісу та редколегії дозволялась творчість лише у справі необмеженого славослів’я на адресу Сталіна. Саме у цей час культ особи Сталіна стає державною ідеологією. Тому не дивно, що на початку серпня 1931 р. Сталін пише Кагановичу: «Следить за „Правдой”, за Поповым и Мехлисом и помогать им систематически: оба они часто зарываются и могут сломать себе шею» [15, с. 37]. 21 серпня 1931 р. Сталін продовжує критику редколегії „Правди” у листуванні з Кагановичем:

«Очень плохо ведется „Правда”. Хвастливые статьи о „решительной” победе китайской красной армии над войсками Чан Кайши и о „победах” революционного движения в Индии ничего, кроме самообмана не представляют. Длиннейшие фельетоны Попова можно было бы поместить в “Большевик», освободив соответствующие страницы “Правды” для более ценных вещей. Призовите Попова к порядку» [15, с. 57].

Каганович сумлінно виконує вказівки вождя. Його відповіді Сталіну з цього приводу дають нам можливість краще зрозуміти те місце, яке М. М. Попов посідав в ієрархії влади на початку 1930-х рр. як номенклатурна величина, що опікувалась питаннями ідеології. 22 серпня 1931 р. Каганович пише Сталіну: «О „Правде” сегодня же дам соответствующий нагоняй Попову и впредь буду более тщательно наблюдать» [15, с. 59]. А вже наступного дня, 23 серпня 1931 р., Каганович конкретно доповідає про виконання сталінського доручення: «О „Правде”: имел я крепкую и основательную беседу с Поповым, крыл его как хотел вопросами, о которых вы писали, так и по другим. Безусловно, что товарищи из „Правды” сейчас переходят некоторые границы, как в смысле саморекламирования, так и в тоне и характере материала. После прошлогодней вашей критики они хорошо повернулись к хозяйству, но сейчас у них получается сплошной барабанный бой и зачастую приказной тон, они пробуют вроде как управлять; верно, они должны исправлять недостатки, но они же и должны воспитывать миллионы, поднять идейность, в этом у них многого не хватает. Видимо, после вашего приезда придется вам опять как в прошлом году поднять и на новую ступень, а до этого буду наблюдать здесь» [15, с. 62–63].

По-друге, листування Сталіна і Кагановича свідчить про те, що Попов, працюючи в керівництві газети „Правда”, дуже часто ходив по лезу ножа, ризикуючи потрапити в таку опалу, з якої вибратись у часи сталінського свавілля було дуже складно. Становище „номенклатури” політбюро ЦК ВКП(б) давало неабияку владу і привілеї, але поставило Попова під постійний контроль самого Сталіна та його оточення. Тут проявилась одна із головних особливостей номенклатурного механізму: кожний номенклатурник, і як посадова особа, і як особистість, мав конкретні обмеження фактично у всьому – від особистого життя та його умов і до політичної свободи, а точніше сказати обсягу політичної несвободи. Коли він цю межу переходив, то його неодмінно чекало покарання. Політична еліта в СРСР свою бюрократію контролювала ретельно. Саме з такою ситуацією М. М. Попов зіткнувся у вересні 1931 р. 21 вересня того року Каганович пише Сталіну: «Вчера дали большой нагоняй Попову за его статью от девятнадцатого сего месяца „О некоторых особенностях нынешнего этапа”. Статья, безусловно, путанная, в ней есть ряд формулировок, которые неправильно характеризуют нынешний этап, в частности, неправильно изображаются колхозы и панически представлена опасность наступления капиталистических элементов. В конце второго раздела неправильно ставится вопрос о победе социализма в нашей стране. Я и Постышев вызвали Мехлиса и Попова, дали им соответствующие указания и приняли в Секретариате ЦК следующее постановление: „Констатировать, что общий тон статьи т. Попова неправильный, что статья содержит в себе ряд неправильных формулировок по существу. Предложить редакции „Правды” и т. Попову написать новую статью на эту же тему в соответствии с данными устно указаниями”. Статью они должны доставить завтра» [15, с. 113–114].

Далі відбулось щось цікаве: до протоколу Секретаріату ЦК ВКП(б) вищезгадана постанова 20 вересня 1931 р. внесена не була. 21 вересня того ж року члени Секретаріату ЦК ВКП(б) затвердили рішення про надання М. М. Попову відпустки з 20 вересня до 1 листопада 1931 року. 21 вересня політбюро ЦК ВКП(б) погодилось з рішенням Секретаріату ЦК ВКП(б) про надання відпустки Попову. Фактично це означало усунення його від роботи в редколегії „Правди” до повернення з відпустки до Москви Й. В. Сталіна, який і повинен був вирішити його остаточну долю [15, с. 115].

Наприкінці 1931 р. Сталін залишив Попова у „Правді”. Розгортались події „великого перелому”, країна проходила через жорстоку колективізацію на селі і вождю необхідні були ідеологічні працівники, готові обґрунтувати, аргументувати, пояснити будь-яку його точку зору, з будь-якого питання. Хоча постійне „виховання” Сталіним і Кагановичем Попова, як члена редколегії „Правди” і одного з головних авторів цієї газети, продовжувалося весь період його роботи в партійному офіційно ЦК ВКП(б), аж доки він у 1933 р. не був відправлений разом із Постишевим і Балицьким наводити сталінський порядок в Україні [15, с. 141, 142, 149, 285–286, 289].

Поява М. М. Попова, разом із П. П. Постишевим і В. А. Балицьким, в Україні в 1933 р., які привезли разом із собою з Москви велику кількість партійних працівників і чекістів, була не випадковою. Сталіна, Кагановича та політбюро ЦК ВКП(б) уже в середині 1932 р. турбували не тільки хід колективізації, хлібозаготівель і реальні ознаки голодомору в Україні. Не менше їх турбувала позиція керівництва КП(б)У в цій ситуації. Сталін і Каганович приходять до висновку, що С. В. Косіор (перший секретар ЦК КП(б)У), В. Я. Чубар (голова уряду УСРР) і Г. І. Петровський (голова Президії Верховної ради УСРР) все більше втрачають контроль за ситуацією в республіці, розгубились і роблять серйозні політичні помилки [15, с. 169, 170, 177, 179, 188].

2 липня 1932 р. Сталін у листі до Кагановича та Молотова прямо поставив питання про неспроможність Косіора та Чубаря керувати УСРР [15, с. 210]. З цієї справи, у контексті продовження хлібозаготівель і колективізації, а також знаходження засобів подолання голоду, що поширювався, у липні 1932 р. в Україну приїжджали Л. М. Каганович і В. М. Молотов. Вони домоглися від української „номенклатури” визнання доцільними планів хлібозаготівель, затверджених Москвою. Це формувало в радянській Україні ситуацію голодомору. Але Молотова та Кагановича це мало турбувало. Їх більше турбувало те, що підтвердилась сталінська думка про неспроможність Косіора, Чубаря та Петровського керувати Україною в цій ситуації „залізною” рукою. На їхню думку, треба було змінювати і керівника держбезпеки С. Реденса, хоча він і був родичем Сталіна.

3 середини липня 1932 р. Сталін, Молотов і Каганович почали обговорювати новий склад керівництва Україною. Спочатку Сталін дуже хотів замінити Косіора на Кагановича, залишивши Чубаря головою уряду УСРР із „випробувальним терміном”. Але потім сам від цієї ідеї відмовився, тому що Каганович йому дуже тоді був потрібен у ЦК ВКП(б), у Москві [15, с. 225]. 11 серпня 1932 р. Сталін знову повертається до цього питання в листі до Кагановича. Він ставить питання про усунення Косіора, Чубаря і Реденса. Сталін запропонував: Косіора замінити на Кагановича, Чубаря на Гринька, який уже добре зарекомендував себе в Москві на відповідальній посаді, а Реденса замінити на Балицького [15, с. 274].

Першим із названих осіб в Україну повернувся В. А. Балицький. У листопаді 1932 р. він був призначений особливоуповноваженим ОДПУ в Україні (С. Реденс ще залишався деякий час керівником ДПУ України), а потім у лютому 1933 р. В. А. Балицький офіційно змінив Реденса на посаді голови ДПУ УСРР [15, с. 175].

Складніше виявилось із С. В. Косіором. Хоча в листі до Сталіна від 16 серпня 1932 р. Каганович дає свою згоду очолити КП(б)У, він підкреслює, що може це зробити тільки після серйозного відпочинку та лікування [15, с. 283–284]. Сталін це знає, як і знає те, що Каганович був йому тоді потрібен у Москві. Крім того, у Косіора виявились серйозні захисники серед керівництва ВКП(б) і уряду, серед яких найавторитетнішим був С. К. Орджонікідзе. Останній особисто мав розмову з цього приводу зі Сталіним. Сталін ще остаточно не втратив довіри до Косіора й тому погодився на аргументи Орджонікідзе, якого підтримували Г. І. Петровський, С. П. Затонський, М. О. Скрипник, які більш за все не хотіли повернення Л. М. Кагановича як керівника КП(б)У. Тому С. В. Косіор залишився в 1933 р. керувати КП(б)У, але з Москви другим секретарем до нього з величезними повноваженнями був відправлений секретар ЦК ВКП(б), член оргбюро ЦК, а з 10 лютого 1934 р. ще й кандидат у члени політбюро ЦК партії П. П. Постишев. В. Я. Чубар був переведений до Москви заступником В. М. Молотова у Раднарком, а уряд України очолив колишній боротьбист, а тепер вірний більшовик П. П. Любченко, який до цього працював секретарем ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Замість Любченка секретарем ЦК КП(б)У з ідеологічних питань Сталін і Постишев призначили Попова. Він без вагань відбув до свого останнього місяця роботи.

П. П. Постишев, М. М. Попов, В. А. Балицький та їх великий супровід із декілька сот партійних працівників і чекістів з’явилися у столиці УСРР Харкові у досить складний час. З одного боку, партійні керівники України не виконували завдань Москви з організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, а з іншого боку, голодомор уже став трагічною реальністю для республіки. За все це треба було комусь відповідати. Розгромне рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. констатувало, що „парторганізації України не справилися з покладеним на них партією завданням”. На лютому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У, уже за участю П. П. Постишева, М. М. Попова і В. А. Балицького, перший секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор каявся, що в республіці партійці „недоглядали за зміною форм і тактики боротьби класового ворога”, „недооцінили роль і відповідальність комуністів у справі колгоспного будівництва, у справі хлібозаготівель”, „не зрозуміли нової обстановки” тощо. Тому за участю П. П. Постишева та М. М. Попова одразу ж почався пошук відповідальних за трагічну ситуацію в республіці. Не без підказки із Москви було визначено, що винними є „націоналісти”, які викривили генеральну лінію ЦК ВКП(б) у керівництві КП(б)У [16, с. 10–11, 688–689].

Спочатку у П. П. Постишева, М. М. Попова та В. А. Балицького було велике бажання звинуватити в „націоналізмі” колишніх боротьбистів П. П. Любченка й А. А. Хвилю, тим більше, що до приїзду в Україну на початку 1933 р. сталінських „ревізорів” саме вони відповідали в ЦК КП(б)У за ідеологічну роботу та національно-культурне будівництво. 10 лютого 1933 р. за пропозицією Косіора та Постишева Хвилю було знято з посади завідувача відділу культури та пропаганди, а Шкадінова – звільнено від обов’язків завідувача відділу кадрів ЦК КП(б)У. Переляканий Любченко після лютого пленуму ЦК КП(б)У їде до Москви, де його приймають Сталін і Каганович. Колишній боротьбист зміг переконати двох останніх у своїй правоті. Більше того, Сталін настільки повірив Любченку, що незабаром зробив його головою уряду УСРР. А винуватцем усіх проблем радянської України, включаючи голодомор, було вирішено зробити „націоналіста”, одного із найстаріших і найвідданіших більшовиків, Миколу Олексійовича Скрипника. І тільки тому, що він мав свою точку зору з багатьох питань. І дуже часто ця точка зору не подобалась Й. В. Сталіну [16, с. 689–702].

М. М. Попов відіграв непересічну роль у розгромі М. О. Скрипника, розгоні його оточення та дискредитації всіх справ колишнього наркома освіти УСРР на теренах національно-культурного будівництва. Це підкреслював відомий дослідник із діаспори Г. Костюк у книзі „Сталінізм в Україні”, що була написана й опублікована ще в 1960 р. Автор зміг зібрати величезну кількість виступів Попова проти Скрипника та його оточення, які були опубліковані в радянських виданнях. Виступи Попова проти Скрипника та „скрипниківців” свідчили про те, що Микола Миколайович готовий був разом із Постишевим і Балицьким у 1933–1934 рр. виконати будь-який наказ Сталіна, не розмірковуючи про його зміст і наслідки для народу України. Головне було знову зміцнити тоталітарну владу та придушити незадоволення народу, особливо інтелігенції [17, с. 191–206].

Вивчення матеріалів політбюро ЦК КП(б)У підтверджує спостереження Г. Костюка. 4 березня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло проект резолюції про підсумки українізації. В основному вона була схвалена. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У Косіорові, Постишеву та Попову було доручено остаточно її відредагувати. Попову ж доручили намітити й практичні заходи. Ще живий Скрипник від цієї роботи був усунутий. Сталін погодився з постановою політбюро ЦК КП(б)У про підсумки українізації та планом практичних дій М. М. Попова. Настали часи, коли „номенклатурний” Попов поправляв старого більшовика Скрипника з питань національно-культурного будівництва [18, арк. 226].

Микола Миколайович Попов відіграв важливу роль у складі того угруповання українських „номенклатурників”, які після 1933 р. гальмували процеси українізації. Про це добре знали Сталін і Каганович, які були зацікавлені в тому, щоб П. П. Постишев мав в Україні добру підтримку в особі М. М. Попова та В. А. Балицького проти голови Раднаркому республіки П. П. Любченка й тих комуністів-українців, які навколо нього групувались. Після самогубства Скрипника авторитет Любченка серед партійців-українців швидко зростає і ця обставина непокоїла як Сталіна та Кагановича, так і ту частину політбюро ЦК КП(б)У, яка була орієнтована на Постишева.

Відомо, що Попов особисто вороже ставився до Любченка та колишніх боротьбистів. Він усіляко разом із В. А. Балицьким, П. П. Постишевим і С. В. Косіором протидіяв їм у 1934–1937 рр. У 1936 р. Попов сфабрикував політичну справу проти Любченка і з нею їздив до Сталіна в Москву з пропозицією звільнити Панаса Петровича Любченка від обов’язків голови Раднаркому України та члена політбюро ЦК КП(б)У [19, с. 68].

Сталін і Молотов з матеріалами Попова ознайомились, але вирішили Любченка тимчасово не чіпати, тому що тоді вже мали намір використати його авторитет серед партійців-комуністів для боротьби з вождізмом Постишева. Хоча компромат Попова проти Любченка був переданий до НКВС, де фабрикувалась велика справа проти колишніх боротьбистів.

Крім так званої справи боротьбистів, уже доведена причетність М. М. Попова до організації масових репресій в Україні (наприклад, проти поляків і німців) [20, с. 139–146].

У 1936–1937 рр. Сталін, Молотов, Каганович, Єжов почали з підозрою ставитись не тільки до колишніх боротьбистів у керівництві України, але й до своїх ставлеників, навіть до таких відданих особисто Сталіну, як Попов, що і привело до його арешту 17 червня 1937 р.. Безпосередньо на арешт М. М. Попова вплинули свідчення заарештованого Й. Е. Якіра.

У заяві від 22 червня 1937 р. і на попередньому слідстві Попов визнав свою „провину”, а також те, що займався як секретар ЦК КП(б)У добором і розстановкою „правотроцькістських кадрів”. У числі „заколотників” він назвав Балицького, Якіра, Хатаєвича, Любченка, Демченка, Вегера. На допиті 7 липня 1937 р. в Москві Попов свідчив проти Балицького та Якіра. Це і було потрібно єжовським слідчим. Незабаром керівництво НКВС УРСР і Київського військового округу було заарештовано майже у повному складі [21, с. 330–331].

М. М. Попов уже допитувався тиждень у НКВС, проте тільки 23–25 червня 1937 р. його діяльність, як і діяльність ще 27(!) членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б) була „обговорена” на маловідомому навіть фахівцям-історикам пленумі ЦК ВКП(б). Після доповіді М. І. Єжова 28 осіб було виключено зі складу членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), а їхні справи передані до НКВС. Всі вони були приречені на страту. Така була у Сталіна плата тоді за вихід зі складу номенклатури ЦК ВКП(б) [22, с. 57–61].

Страчений був Попов 6 лютого 1938 р. Кажуть, що він та його свідчення були потрібні НКВС і проти Любченка, і проти Косіора, і проти Постишева. Микола Миколайович Попов дійсно знав багато політичних таємниць 1920–1930-х рр. Така всебічно інформована „номенклатура” Сталіну та сталінцям була вже не тільки не потрібна, але й добряче заважала [7, спр. 132, арк. 4].

Реабілітований Микола Миколайович Попов був 22 березня 1956 р. До цієї реабілітації мало хто із його родичів дожив, а прізвище його, як діяча комуністичної держави та партії, вже майже забули. Більше того, складно навіть знайти його фотографію і це враховуючи те, що в 1930-х рр. він був секретарем ЦК КП(б)У, членом політбюро ЦК КП(б)У та кандидатом у члени ЦК ВКП(б).

Трагічно склалась і доля родини М. М. Попова. Його дружина – Т. М. Петухова-Попова – після арешту та ув’язнення чоловіка почала клопотати з метою полегшення його долі. Вона особисто була на

прийомі у наркома держбезпеки М. І. Єжова. Той пообіцяв „розібратися”, завбачливо запитав її адресу, і цієї ж ночі, 11 вересня 1937 р., її заарештували. 10 квітня 1943 р. в таборі вона померла [23, с. 3].

У Попових залишилося на волі двоє дітей: старший син Борис (1924 р. н.) і молодший син Микола (1927 р. н.). Над дітьми взяла опікунство двоюрідна сестра матері. Борис пішов добровільно на фронт і в березні 1945 р. пропав безвісті. Невиключно, що він міг бути заарештований, хоча швидше за все загинув у бою.

Молодший Микола більше цікавився технікою, наукою. У 1949 р., коли навчався на механіко-математичному факультеті МДУ, був заарештований і засуджений до десяти років: шість з них провів у таборах. Вийшов з табору після повної реабілітації всієї родини в 1955 р. Але здоров'я його вже було підірвано – гіпертонія. У 1960 р. закінчив МДУ, у 1961 р. захистив кандидатську, а в 1967 р. – докторську дисертацію. Займався проблемами балістики, надшвидкісного метання. За досягнення в цій сфері отримав у 1974 р. Державну премію СРСР, однак він про це не дізнався: підірване табором здоров'я не витримало серцевого нападу в квітні 1973 р. [23, с. 3].

Ми навмисно так уважно зупинилися на заключному етапі життя М. М. Попова та його родини. Досить багато дослідників розглядали та досліджували питання, пов'язані з умовами входження до кола „номенклатурників” різного рівня. Але питання виходу з „номенклатури” в 1920–1980-х рр. багато в чому залишається не вивченим. Перші спроби російської дослідниці О. Криштановської окреслити ці питання не торкаються 1920–1950-х рр. [24, с. 174–182]. Безумовно, це велика та цікава тема. Для М. М. Попова та його родини виключення із номенклатури політбюро ЦК ВКП(б) на червневому пленумі 1937 р. мало трагічний фінал.

Джерела та література

1. Кульчицький С.В. Партийно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6; Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996; Його ж. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Дорошко М. С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 9; Шаповал Ю. Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002; Пиріг Р.Я. Обрані вперше // Про минуле – заради майбутнього / Упоряд. Ю. І. Шаповал. Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К., 1989; Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005.
2. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003; Його ж. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2005.
3. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз: Монографія. – К., 2004.
4. Восленський М. Номенклатура. – М., 2005.
5. Коржихина Т.П. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы 20–30-е годы: Сборник статей. – М., 1992; Павлова И.В. Механизмы власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск, 2001; Олех Г.А. Партийная машина РКП(б) в начале 20-х гг.: устройство и функционирование. – Новосибирск, 1995; Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 1999; Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992; Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. 1917–1923. – М., 1995; Его же. Советские управленцы 1917–1920 гг. – М., 1998.
6. Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза. / Перевел с англ. Виктор Франс. – Л., 1990; Mawdsley E. The central committees of the CPSU since 1917. – Lorton House, 1991; Mawdsley E. Portrait of a changing elite: CPSU central committee full members 1939–1990. – New Directions in Soviet History / Ed. by S. White, 1992; Mawdsley E., White S. The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: the Central Committee and its members (1917–1991). – Oxford, 2000; Klugman J. The New Soviet Elite. – N.Y., 1989; Lane D. Soviet elites, monolithic or polyarchic? Russia in flux / Ed. by Lane D. – L., 1992; Farmer C. Kenneth. The Communist Party Apparatus – Cleveland: Meridian Books, 1968; Farmer C. Kenneth. The Soviet Administrative Elite. – N.Y., London, Praeger, 1992.
7. Документы о видных деятелях партии и государства. Попов Николай Николаевич. – ЦДАГО. – Ф. 39. – Оп. 4.
8. Волин С. Меньшевики на Украине (1917–1921) / Под ред. Ю. Г. Фельштинского. – Б.м., 1990.
9. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985.
10. Щедрина Д.С. До 80-річчя від дня народження М. М. Попова // Український історичний журнал. – 1971. – № 1; Мешков О.В., Діброва С.С. Партийний діяч, вчений-історик (до 90-річчя з дня народження М. М. Попова) // Український історичний журнал. – 1981. – № 1.
11. XIV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1925.
12. Черненко А. М. Центральный Комитет РСДРП(б) – РКП(б) – ВКП(б). 1917–1938 гг. Имена и судьбы. – Днепропетровск, 1989.
13. Литвин С. Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4(13/15).
14. Власюк О.В., Сидорук В.Й., Цятков В.М. «Східні креси» під знаком польського орла. – Рівне, 2004.

15. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М., 2001.
16. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Редакційна рада: В. А. Смолій, І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, В. І. Марочко, Дж. Мейс, Р. Я. Пиріг. – К., 2003.
17. Костюк Г. Сталінізм в Україні. (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995.
18. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 332. – Арк. 226.
19. Бачинский П. П., Табачник Д. В. Афанасий Петрович Любченко // Вопросы истории. – 1990. – № 12.
20. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2.
21. Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002.
22. Пятницкий В. И. Заговор против Сталина. – М., 1998.
23. Нещименко Г. П. Ось і вся історія. Несподіване продовження однієї публікації в "Радянській Україні" // Радянська Україна. – 1990. – 1 січня.
24. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М., 2005.

Summary

In the article on the example of the fate of M. Popov, the member of Politburo of CC CP(b)U, the author reflects the mechanism of functioning of soviet communist party nomenclature in the period of establishing of the administrative command system in the USSR.

О. М. Вагіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ: 20–30-ті рр. XX ст.

Одним із наслідків подій Першої світової війни та поразки української визвольної боротьби стала масова еміграція з України, основу якої склали цивільні й військові особи, причетні до державного будівництва часів української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Плідна діяльність та багата культурна спадщина української міжвоєнної еміграції ще й зараз зберігають багато білих плям, що не були належним чином висвітлені у вітчизняній історичній літературі.

Серед проблем, що потребують подальшого дослідження фахівців, є й визначення, на основі вивчення широкого кола архівних та опублікованих джерел, чисельності українського населення, що опинилося в еміграції в європейських країнах. Задля цієї мети автор намагається в даній статті проаналізувати чисельний склад емігрантських осередків по окремих країнах та визначити чинники, що ускладнюють процес з'ясування точних даних щодо чисельності української міжвоєнної еміграції.

Масштаби еміграційної хвилі 20–30-х рр. XX ст. можна уявити на підставі аналізу виявлених чисельних даних по окремих країнах Європи. З початком Першої світової війни тисячі українців опинились на території сусідніх з Україною європейських держав, насамперед Австрії та майбутньої Чехословацької республіки. Лише в Австрії – майже 50 тис. українців, переважно «біженців» із Західної України [1, с. 160]. Географічна близькість у тій ситуації стала вирішальним чинником для мирного населення Галичини, яке намагалось перш за все врятувати життя в умовах воєнного лихоліття.

Саме Відень після Першої світової війни став першою столицею української політичної еміграції, де зосередився найбільш свідомий, державотворчий елемент всієї України. Так, до австрійської столиці виїхав президент УНР М. Грушевський та його соратники по УПСР П. Христюк, М. Шраг та ін. У Відні розгорнули свою політичну й видавничу діяльність В. Винниченко, В. Липинський, А. Макаренко, Ф. Швець, Д. Донцов та інші відомі діячі з Наддніпрянщини, переважно представники наукової і творчої інтелігенції.

Через традиційні галицько-австрійські політичні й культурні зв'язки, після занепаду ЗУНР в Австрії опинилася численна західноукраїнська еміграція на чолі з урядом Євгена Петрушевича. Після ліквідації українських таборів на території Австрії значна частина емігрантів з України зосередилась у Відні, менші осередки були також у Граці та Леобені. Перенесення Українського вільного університету з Відня до Праги у 1921 р. спричинило переїзд частини емігрантів, насамперед науковців і студентів, до ЧСР. Після рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. про визнання польського суверенітету над Східною Галичиною значна частина політичних емігрантів з Галичини, у відповідь на польську амністію, повернулась на батьківщину. У другій половині 20-х рр. у Відні залишилося лише 3–4 тис. українців, в основному робітники, пенсіонери, студенти [2, с. 268]. У результаті віденський центр української еміграції поступово втратив своє попереднє значення.